

ADALETİN HİKMETİ: AHMED YESEVÎ'NİN DÎVÂN-I HİKMET'İNDE SİYASİ ERDEM OLARAK ADALETİN İNŞASI

Erol ŞİMŞEK ¹

Öz

Adalet, düşünce tarihi boyunca yoğun bir şekilde tartışılan etik, siyasi, hukuki ve dinî değerlerden biridir. Antik Çağ'dan günümüze kadar hemen her medeniyette önemli bir yer edinmiş olan adalet kavramı, kadim Türk-İslam medeniyetinin ve devlet geleneğinin de temel ilkelerinden biri olmuştur. Bu çalışma, Türk-İslam düşünce geleneğinin en önemli temsilcilerinden olan Ahmed Yesevî'nin Dîvân-ı Hikmet adlı eserinden hareketle, onun adalet anlayışını, siyasi bir erdem olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, literatür incelemesi yöntemine dayalı olarak hazırlanmıştır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre; Ahmed Yesevî doğrudan bir siyaset teorisi ortaya koymamakla birlikte, Dîvân-ı Hikmet'te toplum düzeni, devlet yönetimi ve yöneticilerle ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Yesevî'nin siyasal ve toplumsal düşüncelerinin temelini, ahlâki değerler ile bu değerlere dayalı olarak gelişen bir adalet anlayışı oluşturmaktadır. Yesevî, Dîvân-ı Hikmet'inde adalet kavramını bütüncül olarak ele almaktadır. Onun adalet anlayışı, yalnızca bireysel ahlâk çerçevesinde değil, aynı zamanda toplumsal-siyasal düzeni sağlayan ve siyasal meşruiyeti belirleyen çok katmanlı bir erdem olarak şekillenmektedir. Yesevî, siyasal adaleti; ilahi iradeye uygun hareket etmek, halkın hakkını gözetmek, zulmü ortadan kaldırmak ve kamusal görevleri hakkaniyetle ifa etmek şeklinde yorumlayarak onu, siyasi bir erdem olarak inşa etmektedir. Bu bağlamda Yesevî'nin adalet anlayışı; din, ahlâk ve siyaset arasında sıkı bir bağ kurulan ve adaletin merkeze alındığı İslam siyaset düşüncesiyle paralellik göstermektedir.

Anahtar Kelimeler : Ahmed Yesevî, Dîvân-ı Hikmet, Adalet.

JEL Sınıflandırılması : H83, Y80, Z00.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Hopa İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, erolsimsek@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8924-9640.

THE WISDOM OF JUSTICE: THE CONSTRUCTION OF JUSTICE AS A POLITICAL VIRTUE IN AKHMET YASSAWI'S DIWAN-I HIKMAT

Abstract

Justice is one of the ethical, political, legal and religious values that have been intensely discussed throughout the history of thought. The concept of justice has also been one of the fundamental principles of the ancient Turkish-Islamic civilization and state tradition. This study aims to examine Akhmet Yassawi's understanding of justice as a political virtue, based on his work Diwan-i Hikmat, one of the most important representatives of the Turkish-Islamic tradition of thought. The study was prepared based on the literature review method. According to the findings obtained in the study; Akhmet Yassawi addresses the concept of justice holistically in his work titled Diwan-i Hikmat. His understanding of justice is shaped not only within the framework of individual morality, but also as a multi-layered virtue that ensures social-political order and determines political legitimacy. Yassawi constructs justice as a political virtue by interpreting it as acting in accordance with divine will, protecting the rights of the people, eliminating oppression and performing public duties fairly. In this context, Yassawi's understanding of justice is parallel to Islamic political thought, which establishes a close bond between religion, morality and politics and attaches great importance to justice.

Keywords : Akhmet Yassawi, Diwan-i Hikmat, Justice.

JEL Classification : H83, Y80, Z00.

GİRİŞ

Devlet yönetiminde ve toplumsal düzenin korunmasında yöneticilerin ve vatandaşların benimsemesi gereken birtakım ahlâki ve yönetsel ilkeler vardır. Bu ilkelere siyasi erdemler ya da değerler adı verilebilir. Siyasi erdemler, bir toplumun ve devletin istikrarlı, adil ve etik bir şekilde yönetilmesini sağlayan temel değerlerdir. Siyasi erdem; bireylerin ve yöneticilerin toplumsal yararı gözeterek hareket etmelerini sağlayan, adalet, eşitlik, hukukun üstünlüğü, tarafsızlık, nesnellik, dürüstlük, saygı, güven, şeffaflık, sorumluluk, hesap verebilirlik, kamu yararı ve liyakat gibi değerleri içeren bir kavramdır.

Siyasi erdemler kapsamındaki en önemli değerlerden biri adalettir. Siyasal bir erdem olarak adalet; devletin ve yönetim mekanizmalarının meşruiyetini, hukukun üstünlüğünü, toplumsal dengeyi ve ortak iyiyi sağlamak için temel bir ilkedir. Siyasal adalet, bireyler arasındaki hak ve özgürlükleri koruyarak eşit bir yönetim düzeni oluşturmayı hedefler. Bu bağlamda, adaletin siyasal hayattaki önemi; yasaların herkese eşit uygulanması, kamusal kaynakların adil dağıtımı, yönetimde liyakat ilkesinin benimsenmesi ve bireylerin devlet karşısında eşit haklara sahip olması gibi unsurlarla belirginleşir. Adaletin sağlanmadığı siyasal sistemlerde ise otoriterleşme, yolsuzluk, toplumsal huzursuzluk ve hukuksuzluk gibi sorunlar ortaya çıkar. Dolayısıyla, adaletin siyasal bir değer olarak benimsenmesi, bireyler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi, toplumsal huzurun sağlanması ve siyasal yapının istikrarı açısından vazgeçilmez bir unsurdur.

Adalet, tarihsel süreç boyunca kadim düşünce geleneklerinden modern siyaset felsefesine kadar yoğun bir şekilde ele alınan temel kavramlardan biri olmuştur. Siyaset felsefesinin temel konularından biri olan adalet, aynı zamanda ahlâk, hukuk, din ve iktisat gibi farklı alanların kesişim noktasında yer almaktadır. Adaletin bu denli önemli bir konu olarak değerlendirilmesinin temel nedeni, bireylerin yaşamında, toplumsal refahın sağlanmasında ve hakkaniyete dayalı bir siyasal düzenin inşasında oynadığı kritik roldür.

Toplumsal ve siyasal yaşamda adaletin gerekliliği ve adalet temelli yönetim düşüncesi Antik Çağlardan günümüze kadar hemen her medeniyette önemli bir yer edinmiş; filozoflar, hukukçular, siyaset düşünürleri, teologlar tarafından daima tartışma konusu yapılmıştır. Adalet, kadim Türk-İslam düşüncesi ve devlet geleneğinin de temel ilkelerinden biri olmuştur. Fârâbî'den Yusuf Has Hacib'e,

Nizamülmülk'ten Gazzâlî'ye, İbn Haldun'dan Kınalızâde Ali Efendi'ye, Koçi Bey'den Defterdar Sarı Mehmet Paşa'ya kadar Türk-İslam kültür ve medeniyetinde yetmiş pek çok düşünür, âlim ve devlet adamı tarafından adalet konusu çeşitli açılardan ele alınmıştır.

Bu çalışma, Türk-İslam medeniyetinin mümtaz şahsiyetlerinden Ahmed Yesevî'nin (ö. 562/1166) adalet anlayışını konu edinmektedir. Yesevî, Orta Asya Türklerinin dinî ve tasavvufî yaşamında derin izler bırakan ve “Pîr-i Türkistan” ünvanıyla yâd edilen bir mutasavvîf ve şairdir. Günümüzde Kazakistan sınırları içerisinde yer alan Çimkent şehri yakınlarındaki Sayram kasabasında dünyaya gelen Yesevî, dinî ve tasavvufî eğitimini tamamlamasının ardından Yesi (bugünkü Türkistan) şehrine yerleşmiş ve burada uzun yıllar irşad faaliyetlerinde bulunarak vefat etmiştir. Yesevî, tasavvufî düşüncelerini, sade ve anlaşılır bir Türkçe ile kaleme aldığı şiirlerle anlatmıştır. “Hikmet” adı verilen bu şiirlerin zaman içerisinde bir araya getirilmesiyle “*Dîvân-ı Hikmet*” mecmuaları oluşmuştur. *Dîvân-ı Hikmet* dışında Yesevî'ye nispet edilen üç eser daha bulunmaktadır: “*Fakr-nâme*”, “*Risâle der-Âdâb-ı Tarikat*”, “*Risâle der-Makâmât-ı Erba'in*”.² Bu eserler arasında *Dîvân-ı Hikmet*, Yesevî'nin inanç ve düşüncelerini bütünüyle yansıtmaya ve Türk toplulukları arasında ortak bir fikir zemini oluşturması açısından müstesna bir yere sahiptir (Tosun, 2019b).

Bu çalışma, *Dîvân-ı Hikmet* adlı eserinden hareketle Ahmed Yesevî'nin adalet anlayışını, siyasi bir erdem olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada dört temel soruya yanıt aranmaktadır: (1) Ahmed Yesevî'nin adalet anlayışı nasıl tanımlanabilir? (2) *Dîvân-ı Hikmet*'te adalet kavramı, hangi kavramsal bağlamda ortaya çıkar? (3) Yesevî'ye göre adalet, bireysel (ahlâki) bir değer mi yoksa toplumsal ve siyasi düzenin bir ilkesi midir? (4) Yesevî'nin adalet düşüncesi, İslam siyaset düşüncesi içinde nasıl konumlandırılabilir? Literatür incelemesi yöntemine dayalı olarak hazırlanan bu çalışmanın temel iddiası ise şudur: Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'inde ortaya koyduğu adalet anlayışı, yalnızca bireysel ahlâk ve tasavvufî nefis terbiyesi çerçevesinde değil, aynı zamanda toplumsal-siyasal düzeni sağlayan ve siyasi meşruiyeti belirleyen çok katmanlı bir erdem olarak şekillenmekte; bu bağlamda klasik İslam siyaset düşüncesiyle örtüşen ve onu tasavvufî boyutla derinleştiren bütüncül bir yaklaşım sunmaktadır. Bu çalışma, literatürde daha ziyade dinî ve ahlâki görüşleri³ inceleme konusu yapılan Ahmed Yesevî'nin siyasi düşüncesini, adalet kavramı temelinde ortaya koyması açısından önem taşımaktadır.

Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, genel olarak adalet kavramı üzerine odaklanılmış, düşünce tarihinde adalet kavramına yüklenen anlamlar öne çıkan düşünürler bağlamında ele alınmıştır. İkinci bölümde, öncelikle Ahmed Yesevî'nin düşünce sistemi ana hatlarıyla ortaya konulmuştur. Sonrasında Yesevî'nin söz konusu düşünce sisteminde adaletin yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu kısımda, Yesevî'ye göre adaletin anlamı, toplumsal ve siyasi yaşamdaki işlevi, onun devlet adamlarına adalet konusunda verdiği nasihatler gibi konular *Dîvân-ı Hikmet*'ten alınan örnek hikmetlerden/dizelerden hareketle ortaya konulmuştur.

I. ADALET KAVRAMI

Adalet kavramı, düşünce tarihinde en çok tartışılan ve farklı görüş ve yaklaşımlara en çok konu olan kavramlardan biridir. Söz konusu kavram, Antik Çağ'dan beri birçok düşünür tarafından çeşitli açılardan ele alınmış, farklı tanımlar yapılmıştır. Adaletle ilgili farklı görüşleri incelemeye önce kavramın etimolojik ve terminolojik anlamını açıklamak faydalı olacaktır. Adalet kavramı Arapça “adl” kelimesinden türemiştir. “Adl” kelimesi, “orta yol, istikamet, eş, benzer, misil, bir şeyin karşılığı, doğruluk, hakkaniyet” vb. manalara gelmektedir. Adalet ise “davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak” gibi anlamlara sahiptir (bkz. Çağrı, 1988; Topaloğlu, 1988). Türk Dil Kurumu (TDK) Güncel Türkçe Sözlük'te adaletin dört farklı tanımına yer

² Ahmed Yesevî'ye nispet edilen eserlerin günümüz Türkçesine tercümeleri için bkz. Yesevî, 2019; Eraslan, 2019; Tosun, 2019a.

³ Ahmed Yesevî'nin dinî ve ahlâki görüşleriyle ilgili literatürdeki çalışmalara örnek olarak bkz. Canım, 1996; Ark, 2016; Demirci, 2016; Bayraktar, 2016; Konur, 2016; Maraş, 2016; Kalın, 2017; Özgen, 2018; Demirdaş, 2019.

verilmektedir: “1. Hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme. 2. Yasalarla sahip olunan hakların herkes tarafından kullanılmasının sağlanması; türe. 3. Bu işi uygulayan, yerine getiren devlet kuruluşları. 4. Herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı verme.” (TDK, 2024).

Adalet kelimesi ahlâk, fıkıh, hadis gibi alanlarda da çeşitli anlamlarda kullanılan bir terimdir. Ahlâk açısından bakıldığında adalet “ferdî ve içtimaî yapıda dirlik ve düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan” bir erdem olarak karşımıza çıkmaktadır. Adalet; Kur’ân-ı Kerîm’de ve hadislerde genellikle “düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvâya yönelme, dürüstlük, tarafsızlık” gibi anlamlarda kullanılmıştır (Çağrı, 1988).

Düşünce tarihine bakıldığında Antik Yunan düşünürlerinden Sokrates, adaleti; doğruluk, ölçülülük, cesaret, akli başındalık gibi bireysel erdemlerle birlikte ele almıştır. Diğer erdemler gibi adaletin temelinde de bilginin olduğunu ifade etmiştir. Sokrates’e göre adaletin gerçekte ne olduğunu bilen, adalete uygun davranır. Adalete ve erdeme uygun yapılan her iş iyi ve güzeldir. Bu bakımdan adalet, iyiyi kötünden ayırma bilgisidir (Ksenophon, 1997: III.IX.4; Platon, 2017a; 2017b; 2017c; 2017d).

Platon, adalet konusuna idealist açıdan yaklaşmış ve adaleti “herkese hakkını vermek” şeklinde anlamıştır (Çeçen, 1975: 104). Platon’a göre devletin varlık amacı, toplumu mutluluğa ulaştırmaktır. Bunun için ise devletin erdemli olması gerekir. Düşünceye göre adalet, devleti oluşturan insanların/sınıfların (yöneticiler, yardımcı/koruyucular, üreticiler) ve dolayısıyla ideal devletin sahip olduğu en üstün erdemdir. Adalet erdemi; bilgelik, yiğitlik/cesaret ve ölçülülük erdeminin gerçekleşme koşuludur; onları doğuran ve yaşatan erdemdir. Platon, devlet düzeni içindeki adaleti; herkesin kendi yaradılışına, yeteneklerine uygun iş yapması, sadece bulunduğu sınıfın işleriyle uğraşması, kendi işini istenilen şekilde yapması, başkalarının işlerine karışmaması olarak ifade etmiştir. Bu bakımdan Platon’a göre toplumu oluşturan sınıfların birbirlerinin işlerine karışmaları, üzerine düşen görevleri yerine getirmemeleri ya da görevlerini değiştirmeleri adaletsizliktir ve devlete karşı işlenen en büyük suçtur (Platon, 2018: 433a-434c).

Antik Yunan düşünürlerinden Aristoteles’e göre de adalet, erdemlerin en yetkinidir. Diğer erdemler kişinin kendi iyiliği için iken adalet, toplumsal ilişkilerde ortaya çıkar ve başkalarına karşı iyiliktir. Adalet ister bir yönetici, ister bir topluluğun üyesi olsun, bir başkasının yararına olan şeyi gerçekleştirir (Aristoteles, 2014a: 1129b25-1130a10). Buna göre Aristoteles felsefesinde adalet, bir toplumda tüm insanların iyiliği demektir. Ve devletin amacı da adalettir. (Aristoteles, 2014b: I-1, III-12). Aristoteles, adaleti “dağıtıcı” ve “düzeltici (koruyucu)” adalet şeklinde ikiye ayırmıştır (2014a: 1131a10-1132b). Dağıtıcı adalet; şeref ve mallar vatandaşlar arasında paylaştırılırken herkesin yeteneğine ve toplum içindeki yerine/durumuna göre kendi payına düşeni alabilmesidir. Burada temel amaç eşitlik prensibini gerçekleştirerek kişi ile toplum ve kişi ile devlet arasındaki ilişkileri düzenlemektir. Dağıtıcı adaletin gereği olarak kişinin sadece hakları değil ödevleri de yeteneklerine ve toplum içindeki durumuna göre değişecektir. Düzeltici, koruyucu ya da denkleştirici adalet ise bir hukuki ilişkide taraf olanların eşit muamele görmesini ifade etmektedir. Bu adaletin gereği; hiçbir kişisel, özel durum dikkate alınmadan, kimseye ayrıcalık tanınmadan işlem yapılmasıdır. Buna göre her kim olursa olsun zarar verenin verdiği zararı tazmin etmesi, haksız aldığı şeyi geri vermesi, suç işleyenin hak ettiği cezayı çekmesi gerekir. Bu bağlamda Aristoteles, eşitliği adaletin temel kriteri olarak görmüştür (Çeçen, 1975: 105-106; Güriz, 2004: 19).

Antik Yunan’dan sonraki süreçte Romalı ünlü hukukçu Ulpian, adaleti; “herkese payına düşeni vermek konusunda sürekli olarak ve sonsuz şekilde çaba harcanması” olarak tanımlamıştır. Hollandalı hukukçu Grotius, adaleti “söze bağlılık” şeklinde nitelerken, İngiliz düşünür Thomas Hobbes da sözleşmeye uymamayı adaletsizlik olarak görmüştür. Ona göre adaletin varlığının temel şartı toplumda güvenlik ve düzenin sağlanmasıdır. Alman filozof Kant, adalet konusunu üç ilkeye dikkat çekerek ele almıştır: “şerefli yaşa”, “kimseye zarar verme”, “herkese payına düşeni ver”. Buradaki üçüncü ilke, adaletle ilgili klasik tanımın tekrarı niteliğindedir. Herbert Spencer, adaleti hürriyete bağlı olarak değerlendirmiştir. Hürriyetin gerçekleştiği toplumun aynı zamanda adaleti gerçekleştirdiğini kabul etmiştir. J. J. Rousseau ise adaletin temel niteliğinin “karşılıklılık” olduğunu ileri sürmüştür. John Stuart Mill, adalet-fayda ilişkisi üzerinde durmuştur. Adalet kavramının soyut manada anlamlı olmadığını, adalete fayda ile ilişki kurmaksızın içerik sağlanamayacağını vurgulamıştır. Marx ve Engels, meseleye

daha farklı bir açıdan yaklaşarak adalet kavramının kapitalist düzendeki sömürünün bir maskesi olduğunu savunmuşlardır (Güriz, 2004: 20).

Daha yakın tarihli düşünürlerden Avusturyalı Hans Kelsen'e göre adalet, "karşılıklı insan ilişkilerini düzenleyen toplumsal düzenin mümkün, ama zorunlu olmayan bir niteliğidir." Ona göre eğer bir insan, adil olarak kabul edilen toplumsal bir düzenin normlarına uyuyorsa, o adil davranmış demektir. Adil bir toplumsal düzen ile kastedilen ise herkesi tatmin eden, mutluluğa ulaştıran bir toplumsal düzendir. Bu bakımdan "adalet arzusu, insanın mutluluk için duyduğu ebedi arzudur." (Kelsen, 2013: 432). Amerikalı John Rawls, adaleti iki temel ilkeye dayandırmıştır: (1) Her kişi diğerleriyle eşit hakka sahip olmalıdır; (2) Sosyal ve ekonomik eşitsizlikler herkesin yararına olacak şekilde bertaraf edilmeli, toplumdaki görevler ve mevkiler herkesin faydalanmasına elverişli olmalıdır. Burada birinci ilke, ikinciye oranla daha üstün bir yere ve değere sahiptir (Güriz, 2004: 21). Bir başka Amerikalı liberal filozof Robert Nozick, adalet anlayışını özgürlük ve haklar üzerine kurmuştur. Nozick, özgür eylemi temel almış ve bireyin özgürlük ve haklarına hiçbir gücün müdahale etmemesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre adalet, kişisel kazanımların haklılığıyla ilgili bir meseledir. Bireylerin hukuk kuralları önünde eşit algılanması ve hak ettiklerini elde etmesi, adaletin gereğidir. Bu bağlamda Nozick için adalet, haklar temeli üzerine inşa edilebilir bir kavramdır ve hakların elde edilmesinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Gündoğan, 2004: 85; Karagöz, 2022: 290-292).

İslam düşüncesinde ise adalet kavramı ele alınırken, her şeyden önce onun Allah'ın bir emri olduğu gerçeği vurgulanmaktadır. Ancak bu durum, adaletin mahiyeti hakkında doğrudan bir tanım sunmamakta; daha çok, Allah'ın neyi emredip neyi emretmeyeceği konusundaki iradesine ve bu iradenin mahiyetine işaret etmektedir. Allah'ın adaleti emretmesi, insanların adaleti anlama biçimini de etkilemektedir. Adalet; insanın ve âlemin yapısına içkin bir ilke olarak görülmektedir. Bu içkinlik, adaletin temel vasfını, yani Allah'ın emri oluşunu ön plana çıkarmakta ve ona metafizik bir nitelik kazandırmaktadır. Dolayısıyla İslam düşüncesinde adaletin "ne" olduğu sorusu, çoğu zaman onun içeriğinden ziyade, ilahi iradeyle ilişkisi çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu durum, adalet tartışmalarını doğrudan doğruya Allah'ın zatı ve sıfatları bağlamında teolojik bir değerlendirme alanına çekmektedir (Keskintaş, 2017: 25).

İslam düşünce geleneğinde adalet kavramı, metafizik bir mesele olmasının yanı sıra ahlâk ve siyaset felsefesinin bir konusu olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ahlâk felsefesi açısından adalet; benzerleri olan hikmet, iffet, şecaat gibi bir erdemdir ve "erdemlerin erdemi" ya da "erdemlerin en yücesi" olarak nitelendirilmiştir (Saruhan, 2015). Bu noktada İslam düşünürlerinin genel olarak Platon'un (2018: 427e-434c) temel erdemler tasnifini ve Aristoteles'in (2014a: 1106a15 vd.) "orta" ilkesini takip ettikleri görülmektedir. Şöyle ki insanî nefsin güçleri akıl (natık), istek (arzu-şehve) ve öfke (gazabî) gücü olarak belirlenmiş, bu güçlerin "orta" (mutedil, itidal) olmasından erdemlerin doğacağı belirtilmiştir. İfrat veya tefrit şeklinde aşırıya kaçmasından ise erdemsizlikler doğacaktır. Bu çerçevede akıl gücünün mutedil olmasından ve doğru bilgiye yönelmesinden "hikmet" erdemi doğar. İstek gücü mutedil olup akıl gücüne itaat ettiğinde istek ve arzuların ölçülülüğü anlamında "iffet" erdemi ortaya çıkar. Öfke gücünün mutedil olmasından ve akıl gücüne uymasından ise "şecaat" yani yiğitlik ya da cesaret erdemi hâsıl olur. Bu üç erdemın birbirleriyle olan dengeli ve uyumlu ilişkilerinden ise bu erdemlerin yetkinliği (mükemmellik) ve tamlığı (bütünlük) olan adalet erdemi meydana gelir. Adalet erdemi, haksızlık etme (zulüm) ile haksızlığa uğrama (zulme boyun eğme) arasındadır. Haksızlık etmek, geçimini uygun olmayan veya yerilen yollarla sağlamaktır. Haksızlığa uğramak ise geçimini alçaklıkla ve haksız yollarla elde etmek isteyenlere boyun eğmektir (Fârâbî, 1987: 31; İbn Miskeveyh, 2013: 32-33, 41-44; Kindî, 2014: 187; Gazzâlî, 2015a: 127; 2015b: 359-360; İbn Sînâ, 2015: 35; 2019: 161-162; Tûsî, 2016: 89-90, 100-102; Devvânî, 2020: 52-53, 78; Kınalızâde, 2020: 83).

İslam siyaset düşüncesi açısından bakıldığında ise adalet; iyi ve doğru bir yönetimin/siyasetin/devletin temeli olarak görülmektedir. Bu nedenle devlette adaletin sağlanması, yöneticinin en önemli görevi olarak kabul edilmektedir. İslam düşünürlerine göre yönetici; öncelikle devlet halkının ortak olduğu güven, servet, mevki gibi tüm iyi şeylerin insanlar arasında bölüştürülmesinde, sonrasında bu şeylerin korunmasında adaleti sağlamalıdır. Başka bir ifadeyle herkese hak ettiğini vermeli ve hiçbir gerekçeyle (makam, mevki, zenginlik, soy) haksızlığa göz yummamalı, herkese hak ettiği cezayı da vermelidir (İbn Teymiye, 1985: 94; Fârâbî, 1987: 53; Gazzâlî, 2014: 100; İbn Miskeveyh, 2013: 131-132; Tûsî, 2016: 113-114; Devvânî, 2020: 87-88; Kınalızâde,

2020: 109). Adaletin bu anlamda kullanımının, Aristoteles'in "dağıtıcı" ve "düzeltici (koruyucu)" adalet şeklindeki yaklaşımına karşılık geldiği söylenebilir.

İslam düşünürlerine göre devlette nizam ve istikrarın sağlanması adalet ile mümkündür. Başka bir ifadeyle devlet ve toplum yapısını oluşturan sınıflar/tabakalar arasında denge ve uyum, adalete bağlı görülmüştür. Adaleti sağlamanın temel şartı ise devlet yöneticisinin, toplumsal sınıflara eşit muamelede bulunması, sınıflar arasında itidali, uyumu, yardımlaşmayı, düzeni temin etmesi, her işi ehline vermesi, herkese kabiliyetlerine ve mertebesine uygun iş vermesi ve her bir sınıfın kendi işiyle meşgul olmasını sağlamasıdır (Fârâbî, 1987: 55; 2015: 98-101; İbn Sînâ, 2014: 489; Gazzâlî, 2015a: 503; Nizamülmülk, 2015: 174-175, 193; Mâverdî, 2016: 332-333; 2018: 286-287; Tûsî, 2016: 276-277; İbn Rüşd, 2018: 33-34, 46, 99-100; Devvânî, 2020: 212; Kınalızâde, 2020: 439-440). Bu hususta Platoncu yaklaşımı takip ettiği görülen İslam düşünürleri, "Allah emanetleri ehline vermenizi emreder." mealindeki ayete (Kur'an, Nisâ Sûresi, Ayet: 58) de sıklıkla atıfta bulunmuşlardır. Ayrıca İslam düşüncesinde, devlette nizam ve istikrarın sağlanmasında adaletin merkezî önemini vurgulamak amacıyla "adalet dairesi" metaforundan yararlanılmıştır. Adalet dairesi, toplumdaki muhtelif sınıflar/unsurlar arasındaki ilişkileri temel alan ve bunların birbirini tamamlayan özelliklerini ortaya koyan dairevi bir yapıdır. Devletin varlığını sürdürmesinin bağlı olduğu temel esasları ihtiva eden bu dairevi yapı, adaletle başlayıp adaletle son bulmaktadır. Birçok İslam düşünürünün eserinde adalet dairesinin farklı formlarına rastlamak mümkündür (bkz. Naîmâ, 1967: 49; Koçi Bey, 1972: 50; Yusuf Has Hacib, 2008: 415; İbn Haldun, 2016: 206; Devvânî, 2020: 251; Kınalızâde, 2020: 490; Kâtib Çelebi, 2020: 136).

Bu bağlamda İslam düşüncesinde adalet, topluluk hâlinde yaşayan insanlar arasında düzen ve huzuru temin eden, onları mutluluğa ulaştıracak olan doğru ve erdemli bir devlet/siyaset anlayışının temel prensiplerinden biri olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla devlet yöneticilerinin sahip olması gereken en önemli erdem, "adalet" olarak görülmüş ve "adil yönetici", "erdemli yönetici" gibi vurgular öne çıkmıştır.

II. AHMED YESEVÎ'NİN DÜŞÜNCE SİSTEMİNDE SİYASAL ADALET

II.I. Ahmed Yesevî ve Düşünce Sistemi

Ahmed Yesevî'nin düşünce sistemi, onun yetiştiği kültürel ortamın manevi ve sosyo-psikolojik değerleri ile tarihî koşullar tarafından şekillenmiştir. Yesevî düşüncesinin teşekkül dönemi, tarihî, dinî ve siyasi bakımdan 11. yüzyıldan önceki süreçle örtüşmektedir. Bu dönem, Türklerin İslamiyet'i kabulüyle birlikte farklı mezhep ve fırkaların ortaya çıktığı ve Abbâsî otoritesinden bağımsız bir siyasi yapı olarak Karahanlılar'ın gelişim sürecine denk gelmektedir. Bu bakımdan Karahanlılar dönemi, Yesevî düşüncesinin teşekkül devrini yani ilk evresini kapsamaktadır. Ahmed Yesevî'nin yaşadığı ve Altın Ordu Devleti'nin kuruluşuna kadar uzayan tarikatların gelişim dönemi ise Yesevî düşüncesinin ikinci evresini oluşturmaktadır. Bu evre Türk tasavvuf hareketlerinin yaygınlaşmaya başladığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Türk Müslümanlığının temelleri ve karakteristik özellikleri de bu tarikatların etkili olduğu süreçte şekillenmeye başlamıştır (Kenzhetayev, 2003: 196).

Yesevî'nin yaşadığı dönem, Türk hanedanları arasındaki taht mücadelelerinin yaşandığı, Karahıtaylar'ın Maverâünnehir bölgesine yönelik yağmalarıyla istikrarsızlığın arttığı ve sürekli siyasi kargaşanın hâkim olduğu bir zaman dilimiydi. Bu zorlu koşullar altında Yesevî, toplumu İslam'ın temel prensiplerine yönlendirmeyi, Peygamber'in örnek hayatını rehber alarak onun insanlık ve aydınlık için yaptığı hizmetleri sürdürmeyi amaçlamıştır. Aynı zamanda birlik ve beraberliği savunan Yesevî, mezhepsel ayrılıkların yerine hoşgörüyle ön plana çıkaran bir anlayışı benimseyerek tarih sahnesinde önemli bir şahsiyet olarak öne çıkmaktadır (Kenjetay, 1999: 128).

Yesevî düşüncesi, Eski Türk düşüncesindeki üçlü evren anlayışıyla uyumlu bir şekilde gelişmiş ve tasavvufi-ahlâki bir sistem oluşturmuştur. Bu düşüncenin temelini ahlâki özgürlük kavramı oluşturmaktadır. Yesevî'nin tasavvufi ve ahlâki yaklaşımı, insanın bu özgürlüğe ulaşabilmesi için gerekli ilke ve yöntemleri net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Yesevî düşüncesinde ahlâki özgürlüğe ulaşmanın temel şartı, "Hakk'ı bilmek için önce kendini bilmek" ve "Ölmeden önce ölmek" ilkeleriyle tanımlanmış ve kâmil insan öğretisi ile sistemleştirilmiştir. Kâmil insan öğretisi, Yesevî

düşüncesinin temel taşı olup bilgi ve uygulama açısından “hikmet, sohbet ve ahlâk” esaslarına dayandırılmıştır. Bu öğreti, “aşk” ile anlam kazanan “varlığın birliğine” ulaşmayı hedefler. Bu üç temel ilke, bireyin nefsin esaretinden ve kendine yabancılaşmaktan kurtulmasını sağlayarak onu ahlâki yetkinliğe erdirmektir. Yesevî düşüncesi, insanın psikolojik özellikleri ve manevi gelişimini merkeze alan, ahlâki ilkelerle şekillenen bir öğretilerdir. Yesevî, insanı ruhsal yönüyle ele alarak onun psikolojik yapısını Kur'an ayetleriyle uyum içinde değerlendirmiş ve manevi olgunlaşma sürecine dair pratik ilkeler geliştirmiştir. Bu düşünce sistemi, bireyin içsel deneyimlerinin de bilgi kaynağı olabileceğini gösteren bir hikmet felsefesi niteliği taşımaktadır (Kenzhetayev, 2003: 197-198).

Yesevî'nin Türk-İslam dünyasına en önemli katkısı, kadim Türk töreleri, yasaları ve ahlâki değerleri ile İslam ahlâki arasında bir uyum sağlayarak bunları birleştirmesi olmuştur. Yesevî, Allah'ın varlığı ve birliğine olan inancı temel alarak İslam'ın özüne aykırı düşmeyen eski Türk geleneklerini dışlamamış, aksine bunları hoşgörüyle karşılamış ve Türk-İslam kültürüne katkı sağlayacak şekilde anlam ve değer kazanmalarına yardımcı olmuştur. Bu yöntemi sayesinde Türkler, Müslüman olurken büyük bir zorluk çekmemiş ve aynı zamanda kendi kimliklerini koruyabilmişlerdir. Yesevî'nin ilmini geniş kitlelere ulaştırmasında ve İslam'ı tanıtmada sürecinde, fikir ve çalışmalarını “davranış hürriyeti” ilkesi üzerine inşa etmesi mühim bir rol oynamıştır (Kenjetay, 1999: 121-122).

Şiirleri, düşünceleri ve ahlâki yaşantısıyla Türk dünyasında derin bir etki bırakan Yesevî, Türk ahlâkını İslam'ın manevi dinamizmiyle yoğurarak ortaya koymuştur (Çubukçu, 1995: 828; Kenjetay, 1999: 121-122). Bu manada Yesevî, biçimsel olarak milli unsurları koruyup özünde ve düşünce yapısında İslami kimliği benimseyerek o dönemin sosyal ve siyasi koşullarında yönünü belirlemekte zorlanan, kime bağlı olacağını bilemeyen halk kitleleri için bir rehber ve önder konumuna gelmiştir (Gündüz, 1993: 6).

Yesevî'nin en önemli eseri *Dîvân-ı Hikmet* olup, bu eser onun “hikmet” olarak adlandırılan dinî ve tasavvufî içerikli manzumelerini içeren bir şiir mecmuasıdır. *Dîvân-ı Hikmet*'in yazma ve basılı nüshalarındaki hikmet sayısı farklılık arz etmektedir. Günümüze ulaşan ve Ahmed Yesevî'ye ait olduğu belirlenen hikmetlerin sayısı yaklaşık 250'dir. Bu hikmetlerin temel amacı, İslam'la yeni tanışan yahut henüz bu dini kabul etmemiş olan Türk topluluklarına İslam'ın temel esaslarını, şer'î hükümlerini ve Ehl-i sünnet inancını öğretmek; Yeseviyye tarikatı mensuplarına ise tasavvufun inceliklerini, tarikatın adab ve erkânını aktarmaktır. Bu nedenle hikmetler, sanatsal kaygıdan uzak, sade ve doğrudan bir anlatım tarzına sahip olup didaktik bir nitelik taşımaktadır (Eraslan, 1994: 429-430).

Hikmetlerin içerik, biçim ve dil özellikleri, Ahmed Yesevî'nin yetiştiği çevre, hayat tecrübesi, kişiliği, amacı ve hitap ettiği topluluğun sosyal ve kültürel yapısıyla doğrudan ilişkilidir. Hikmetlerin düşünsel yönü dinî ve tasavvufî unsurlara, biçimsel yapısı ise milli öğelere dayanmaktadır. Bu doğrultuda, hikmetlerin içeriğini İslam inancı, Türkistan tasavvuf anlayışı, Yeseviyye geleneği ve tarikat erkânı oluşturmaktadır. Ayrıca bazı hikmetlerde, pratik ahlâk ilkeleri ve dönemin toplumsal aksaklıkları da ele alınmıştır (Eraslan, 1994: 429-430). Hikmetler, Türk toplumu içinde ortak bir düşünce zemini oluşturma açısından önemli bir rol oynamıştır (Eraslan, 1989: 161).

Ahmed Yesevî, ahlâk merkezli bir din anlayışını benimsemiştir ve bu anlayışın toplumda yerleşmesi için çaba göstermiş, öğütler vermiş ve hikmetler söylemiştir. Hikmetleri incelendiğinde, dinî ve tasavvufî unsurların yanı sıra sosyal meseleler ve dönemin ihtiyaçlarına yönelik konuların da ön planda olduğu görülmektedir. Bu özellikleri, onun düşüncelerini etkili ve farklı kılmıştır. Yesevî'nin inanç ve öğretilerinin temelinde ise Allah'a ve Hz. Muhammed'e duyduğu derin sevgi yer almaktadır. Ayrıca, ilim ile ameli birleştiren bir aksiyon insanı ve ahlâkçı kimliği, onun en önemli nitelikleri arasındadır. Düşünce sisteminin beslendiği kaynaklar arasında beşerî bilgi kaynaklarının yanı sıra Kur'an ve hadis/sünnet de bulunmaktadır. Bu nedenle, eserlerinde ele aldığı konuların içeriğinde sık sık ayet ve hadislere yer vererek bunların özünü aktarmaya özen göstermiştir (Yıldırım, 2014: 450). Yesevî, gerek sohbetlerinde gerek dile getirdiği “hikmetler” aracılığıyla insanları daima dünyevi ve maddî bağlardan sıyrılmaya ve gönüllerini Hakk'a yönlendirmeye davet etmiştir (Türer, 1995: 23). Ayrıca, hikmetlerinin Hakk'ın buyrukları ve Kur'an'ın anlamları dışında herhangi bir unsur içermediğini şu beyitlerle ifade etmiştir: “Benim tüm sohbetlerim, hadis hazinesidir, Ondan koku almayan, dünya divânesidir. Bu benim hikmetlerim Kelâm'ın beyânıdır, Okuyup anlayana, Kur'an'ın anlamıdır.” (Yesevî, 2019: 543).

Yesevî düşüncesinde toplumsal ve siyasal düzenin temel güvencesi de ahlâktır. Ahlâk, hem bireysel hem de toplumsal mutluluğun sağlanması için vazgeçilmez bir ilkedir. Bu düşünce sisteminde ahlâk ve ahlâki görevlerin değeri, doğrudan insanı merkeze alarak belirlenmektedir (Kenzhetayev, 2003: 197-198). Yesevî, ahlâki düşünce sistemini inşa ederken felsefî, teolojik ve tasavvufî unsurları başarıyla mezc ederek bu öğretileri bütüncül bir çerçevede ortaya koymuştur (Kazanç, 2018: 666-667). Bu bağlamda Yesevî'nin düşünce sistemi, yetiştiği kültürel çevrenin manevî, sosyo-psikolojik değerleri ve tarihî koşulları tarafından şekillendirilmiş olup, kendine özgü ilke ve öğretilere sahip, çeşitli farklılıkları ve yenilikleri bünyesinde barındıran bir yapıya sahiptir (Yıldırım, 2015: 58).

II.II. Dîvân-ı Hikmet'te Adaletin Siyasi Bir Erdem Olarak İnşası

Ahmed Yesevî'nin siyasal ve toplumsal düşüncelerinin temelinde ahlâkî değerler ve bu değerlere dayalı olarak şekillenen bir adalet anlayışı bulunmaktadır. Nitekim Dîvân-ı Hikmet'te de adalet kavramı, Yesevî'nin ahlâk felsefesinin temel unsurlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Yesevî, adalet anlayışını Allah, insan ve kâinat bağlamında açıklamaya çalışmış ve bozkırlarda yaşayan, İslamiyet'i yeni kabul etmiş göçebe Türk toplulukları arasında ahlâklı, dürüst ve adil bireyler yetiştirmeyi amaçlamıştır (Kazanç, 2018: 666-667). Yesevî, adalet kavramını bütüncül olarak ele almış; onu bağlantılı olduğu konu ve diğer kavramlarla ilişkili bir şekilde izah etmiştir. Konuyu açıklarken çeşitli benzetmelerden ve misallerden istifade etmiş, her bir hikmetli sözünde ayet ve hadislerin derin anlamlarını ustalıkla iç içe geçirmiştir. Yesevî'nin bu bütünsel anlatım üslubu, onun adalet kavramını zengin bir kavramsal çerçeve içerisinde sunmasına olanak sağlamıştır.

Yesevî'nin, adalet kavramını, her şeyden önce Hz. Ömer'i örnek göstererek izah ettiği görülmektedir. Hz. Ömer, İslam tarihinde adalet timsali bir halife olarak tanınır ve Yesevî de onun adaleti, dinî hassasiyeti ve devlet yönetimindeki üstün meziyetlerini anlatmış, örnek liderliğini övmüştür. Yesevî, Hz. Ömer'i; şeriati gözetken, dine bağlı, hakkaniyetli, adil, cesaretli bir yönetici ve mümin olarak tanıtmıştır:

“İkincisi dost olan adaletli Ömer’dir.

Mü’minlikte dost olan adaletli Ömer’dir.

O, ezanı okutan, şeriati duyuran,

Dini kâmil anlatan, adaletli Ömer’dir.

Şeriati gözetken, tarikati yücelten,

Hakikati yaşatan, adaletli Ömer’dir.

Oğlunu azarlayan, sırtını kırbaçlayan,

Adalet çağı açan, adaletli Ömer’dir.

Çıra olup sönmeyen, din yolundan dönmeyen,

Haksızlığı sevmeyen, adaletli Ömer’dir.” (Hikmet - 43)⁴

Adaleti Hz. Ömer ile özdeşleştiren Yesevî, örnek şahsiyeti ve yaşamıyla adeta onu devrin yöneticilerine, din ve devlet adamlarına, önde gelenlerine rehber olarak sunmuştur. Zira Yesevî, yaşadığı dönemin siyasi ve dinî atmosferinde başta idareciler ve din adamları olmak üzere toplumun çeşitli kesimlerini yoğun bir şekilde eleştirmiştir. “*Âhir zaman gelmiştir, sultan zâlim olmuştur. Şüpheler, harâm dolmuştur, şaşkın durur Kul Ahmed.*” (Hikmet-29) dizeleriyle Yesevî, devlet adamlarının adaletten saparak zalimleştiğini, haramın yaygınlaştığını, toplumun şüpheler ve kötülüklerle dolduğunu ifade etmiştir. Dîvân-ı Hikmet'in neredeyse tamamında sultanlar, beyler, müftüler, mollalar ve şeyhler eleştirilmiştir. Bu kişiler, haksızlık, ahlâksızlık, açgözlülük, haram, yalan ve adaletsizlik gibi olumsuz niteliklerle suçlanmıştır. Yapılan eleştirilerde temel ölçüt olarak toplumun yararına hizmet etme kriteri esas alınmış, dinî ve siyasi otoritelerin halkı kandırdığı ima edilmiştir. Yesevî'nin bu üslubu tercih

⁴ Bu çalışmada, *Dîvân-ı Hikmet*'ten (Yesevî, 2019) örnek verilen dizelerde eserin sayfa numarası yerine, söz konusu eserdeki “hikmet” numarasına atıfta bulunulmuştur.

etmesinin, dönemin siyasi ve dinî koşullarının halk üzerinde yarattığı memnuniyetsizlikten kaynaklandığı düşünülebilir (Güngör, 2016: 313-314).

Yesevî, hikmetlerinde özellikle âhir zaman vurgusuyla, kıyamet alametleri arasında gösterilen bozulmalara dikkat çekmiş ve toplumsal uyarılarda bulunmuştur. Dinî ve ahlâki değerlerden uzaklaşmanın yanı sıra adaletin kaybolması, hayâsızlığın yayılması ve gerçek âlimlerin susturulması gibi unsurları eleştirel bir bakış açısıyla vurgulamıştır. Kıyametin yaklaştığına dair işaretlerin görüldüğünü belirterek toplumda sevgi, merhamet, hayâ ve adalet gibi temel insani değerlerin kaybolmasının bireyleri ve toplumu felakete sürükleyebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca, onun hikmetlerinde gerçek âlimlerin yerine dalkavukların geçtiği, hakikati dile getirenlerin susturulduğu ve halkın öğütlere kayıtsız kaldığı düşüncesi öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Dîvân-ı Hikmet'in, yalnızca geçmiş bir döneme değil, günümüz toplumlarına da hitap eden, günümüz toplumlarında da benzer yozlaşma dinamiklerinin var olabileceğine işaret eden evrensel bir mesaj içerdiği söylenebilir:

*“Evliyanın dediği vade gelmiş gibi,
Kıyamet saati yakın oldu dostlar!
Âkil kullar geldiğini anladılar,
İnsanlardan sevgi, şefkat gitti dostlar!*

*Genç ihtiyar erkeklerden edep gitti,
Kızlardan kadınlardan hayâ gitti,
“El-hayau mine'l-imân” Resul dedi,
Hayâsız halk garip oldu dostlar!*

*Müslüman Müslümanı etti katl,
Haksız olup, hak işleri etti bâtil,
Mürîr, pîrine kılmadı hiç hatır,
Nasıl da kötü zaman oldu dostlar!*

*Ehl-i dünya halkımızda sehâvet yok,
Padişah ve vezirlerde adalet yok,
Dervişlerin duasında icabet yok,
Türlü bela halk üstüne yağdı dostlar!*

*Âhir zaman âlimleri zâlim oldu,
Dalkavukluk yapanlarsa âlim oldu,
Hak söyleyen dervişlere düşman oldu,
Bakın hele İslâm elden gitti dostlar!*

*Kıyamet günü yaklaştı, zamanı yok,
Evliyanın sözünde hiç yalanı yok,
Doğru-dürüst nasihatler edeni yok,
Öğüdünü halka deyip gitti dostlar!” (Hikmet - 86)*

Dîvân-ı Hikmet'teki en önemli konulardan biri birlik ve beraberliktir. Yesevî, toplumsal birlik ve beraberliğin önemini vurgulamış; “‘Ben!’ deyip benlik güden kişilerden kaçtım ben.” (Hikmet-1) gibi dizeleriyle bireyler arasında ayrımcılığı ve bölünmeyi eleştirerek “senlik-benlik” davası güdülmemesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Yesevî, içtimai yapıda birliğin ve düzenin bozulmasının en önemli sebebi olarak dünya malına tamah edilmesi ve harama bulaşılmasını göstermiştir: “Dünya benim diyenler, cihân malın yiyenler, Kerkenez kuşu olup, harâmlara dalmışlar.” (Hikmet-96). Yesevî, bu hususta yöneticilerin şahsi dünya hırslarına kapılıp adaletten uzaklaşmasını, nefsanî arzularının peşinden koşup harama bulaşmalarını defaatle eleştirmiştir. “Dünya benim mülküm diyen sayısız sultanlara; Elin sınırsız malını, haksız yere alanlara; Yeme, içme, nefse hizmet ile meşgul olanlara; Ölüm gelse hiçbir kimse, ona vefa etmez imiş.” (Hikmet-107) dizeleriyle devlet adamlarının hırslarının boş olduğu uyarısını yapmıştır. Yine Yesevî, rahata ve eğlenceye düşkün iktidar sahiplerinin varlıklarını sürdüremeyeceklerini vurgulamıştır: “Tatlı tatlı yiyenler, türlü türlü giyenler; Altın tahta çıkanlar, yer altında kalmışlar.” (Hikmet-96). Ayrıca “Dünyada ‘Padişahım!’ deyip göğsünü geren; Önüne kürsü koyup, halka nasihat veren; Onca muhafızıyla, sağa-sola emreden; Ecel gelse hiçbir, vefâ edemez

imiş. ” (Hikmet-214) dizeleriyle de halkın yararına hizmet vermek yerine halka efendilik, beylik taslayan yöneticileri yermiştir.

Ahmed Yesevî için toplumsal düzenin temel dayanağı ve esas kanun, toplumsal dayanışmadır. Düzeni bozan unsurlar, toplumsal birlikteliğin ve istikrarın zedelenmesine yol açar. Ortak bilinçten yoksun toplumlar, sosyolojik açıdan sağlam bir sosyo-kültürel yapı oluşturamaz. Bu nedenle Yesevî'nin en temel amacı, Tevhid-i İlâhi anlayışı çerçevesinde birlik ve bütünlüğü sağlamaktır. O, insan faktörüne ve özellikle toplumu yöneten ve yönlendiren kişilerin rolüne büyük önem atfetmiştir. Eğer âlimler bilgilerine uygun hareket etmez, hâkimler ise adalet ve hakka göre karar vermezse, toplum çöküşe sürüklenir ve devletin devamlılığı tehlikeye girer. Yesevî, bu konudaki aksaklıklara sıkça dikkat çekerek eleştirilerde bulunmuştur (Kenjetay, 1999: 122).

Ahmed Yesevî'nin en çok eleştirdiği konulardan biri rüşvettir. Rüşvet, kuşkusuz toplumun bütünlüğünü ve huzurunu bozan, devlette haksızlığa ve adaletsizliğe yol açan ana etmenlerden biridir. Bu nedenle Yesevî, kamusal görevler üstlenerek adaletin tesisinden sorumlu olan, hakikati dile getirmekle mükellef bulunan özellikle kadılar, hâkimler, âlimler ve dervişler gibi toplumun önder konumundaki din ve devlet adamlarının rüşvete rağbet etmelerini ve harama bulaşmalarını eleştirmiştir:

*“Kadı olan âlimler, para-rüşvet yiyenler,
Öyle kadı yerini sakar ateşte gördüm.”* (Hikmet - 53)

*“Harâmzâde hâkimler, nice rüşvet almışlar,
Kendi parmaklarını, ısırp da yemişler.”* (Hikmet - 96)

*“Dervişlerin yediği para, rüşvet, ribâdır,
Malını kaptıranlar ne de kötü pişmândır.
Kul hakkı yiyenlerin, ahreti perişândır,
Kul hakkını yiyenler, nasıl cevap verecek?”* (Hikmet - 222)

Rüşvet ve dolayısıyla keyfî uygulamalar, herkesin hakkının tanınması, herkese tarafsız bir şekilde hak ettiğinin ve layık olduğunun verilmesi anlamındaki adaletin gerçekleşmesinin en önemli engellerindendir. Bunun farkında olan Yesevî, toplumda söz sahibi olan, adaletin uygulayıcısı hüküm sahiplerine hukukun iyi işlemesi ve adaletin tam manada tecellisi için sıklıkla uyarılarda bulunmuştur. *“Molla müftü olanlar, yanlış fetva verenler; Aka kara diyenler, cehenneme girmişler.”* (Hikmet-96) ve *“Sûfî, şeyh, hoca, molla hepsi dünyayı izler; Bundandır sultanlara, her zaman yalan söyler; Ayet, hadis açıklar, gelecek malı gözler; Aşk yolunda mihneti, asla çekesi yoktur.”* (Hikmet-218) gibi dizelerle Hakk yolundan ayrılan, kişisel menfaatler ve dünyalık mal hırsıyla yalan-yanlış fetvalar veren din adamlarını eleştirmiş ve onların cehennemden kurtulamayacaklarını ifade etmiştir. *“Kadı, imam olanlar, haksız dava güdenler; Eşekler gibi olmuş, yük altına girmişler.”* (Hikmet-96) sözleriyle de adaletten sapıp haksızlık yapan adalet sahiplerini eşeklik ile itham etmiş, bilgili oldukları hâlde ilimlerini kötüye kullananları eleştirmiştir. Yesevî'nin buradaki eşek benzetmesinin arka planında, Kur'an'da ilmiyle amel etmeyenlerin durumu için *“...ciltlerle kitap taşıyan eşeğin durumu gibidir.”* (Kur'an, Cuma Sûresi, Ayet: 5) benzetmesi yapan ayetin bulunduğu söylenebilir.

Anlaşıldığı üzere Yesevî'ye göre adaletin gereği, her şeyden önce şeriata uygun davranmak, Hakk'ın rızasını gözetmektir. Bunun yanında Dîvân-ı Hikmet'te halkın rızasının da gözetilmesi, halka hizmet edilmesi ve yararlı olunması sıklıkla nasihat edilmiştir. Yesevî, adalete riayet etmeyen zalimlerin halka sözünün geçmeyeceğini, hırslıların yerinin cehennem olacağı konusunda uyarılarda bulunmuştur: *“Zâlimlerden şekvâ etme, zâlim özün; Huyun riyâ, etki etmez halka sözün; Dünya malın çokça verdim, doymaz gözün; Harîsleri “Siccîn!” içre saldım ben!”* (Hikmet-11). Buna karşılık adaleti temin etme, emanetleri ehline verme ve halkın rızasını gözetme noktasında hassasiyet gösteren idarecilerin cennetle mükâfatlandırılacağını vurgulamıştır: *“Nice güzel devlettir, velayette pîr olmak; Âdil olan bir mü'min, millete kâdı olmak; O kâdının hükmüne, her şartta razı olmak; Rızayla cennet evin satın alır olmalı”.* (Hikmet-101). Yesevî, adaletin tecellisini Hakk'ın ve halkın rızasına bağlamakla bir bakıma adaletin dayanağı olan hukuk kurallarının çerçevesini çizmiştir. Buna göre hukuk kuralları şerî ve örfî hukuka dayanmaktadır. Şerî hukukun dayanağı Hakk'tır; örfî hukuku ise halk temsil etmektedir. Dolayısıyla Yesevî'ye göre adaletin gereği hem şerî hem örfî hukuka uymaktır. *“Devlet adamının hem kaynağını*

Türk kültüründen alan halkı, hem de kaynağını şeriatı alan İslam'ı temel alarak, adil olmanın yolunu gösteren Yesevî, Türk devletlerinin milli kökünden kopmasını önlemiştir." (Güngör, 2016: 316-317).

Dîvân-ı Hikmet'te adalete uygun davranmak Allah'a kulluğun bir gereği olarak kabul edilmektedir. Buna karşılık adaletsizlik, haksızlık, zalimlik ise münafıklık olarak görülmektedir. Yesevî birçok dizide ahlâki yozlaşma, dinî değerlerden uzaklaşma ve dünyevi hırslara kapılmanın getirdiği manevi çöküş üzerine eleştirilerde bulunmuştur. Ahlâki çöküş, dünya sevgisi, harama bulaşan âlimler ve zalim yöneticiler gibi konulara değinerek toplumsal bozulmalara dikkat çekmiş ve uyarılarda bulunmuştur. Dünya sevgisinin ahireti unutturduğu, adaletin kaybolduğu ve dinin özünden uzaklaşıldığını anlatmıştır. Tüm bu bozulmalara karşılık çözüm olarak nefsini terbiye etmeyi, adalete sarılmayı ve dünya hırsından uzak durmayı tavsiye etmiştir:

*"Müslümanız diyeler, harâm lokma yiyeler,
Hem de inkâr edeler, âhir zaman belgesi.
Birbirine bakmazlar, hiç şefkatli olmazlar,
Âhiretten çalalar, dünya malın sevdâsı.
Hakkı görür uymazlar, haksızlığa koşarlar,
Hak diyene vururlar, dinsizliğin belgesi.
Âlimler harâm yerler, dinsizliğe giderler,
Zâlimi güçlü eder, mü'min gâfil olası.
Hâkimler zâlim olur, mü'min malını alır,
Ölünce her şey kalır, orda hesap veresi.
Şeriatı bilmezler, tarikâtı görmezler,
Hakikate ermezler, şeyh davası kılası.
Dünya malını sevmek, ona meyil eylemek,
Ölmek diye söylemek, bütün âlem ölesi.
Nefs eline düşmüşsün, onu besler durursun,
Âhirette görürsün, zavallı, kahrolası." (Hikmet - 231)*

Dîvân-ı Hikmet'te en çok eleştirilen konulardan biri, geçici dünya hayatına aldanıp zevk ve eğlence peşinde koşmaktır. Yesevî, "Şol dünyaya gönül verip, hata yaptım, zâlim oldum. Eğlencelerle çok yazık gâfil oldum, câhil oldum. Geçici olan dünyaya aldanmışım, gâfil oldum. Ey Allâh'ım! Sen Kerimsin, affet benim günâhımı." (Hikmet-30) dizeleriyle dünya sevgisine kapılanın büyük bir hataya düştüğünü ve zalim olduğunu ifade etmiştir. Buradaki "zalim" kelimesi, sadece başkalarına kötülük etmek anlamında değil, nefsin zulmetmek, yani kendisini ahiretten uzaklaştırmak anlamında da kullanılabilir. Yesevî, dünyevi eğlencelere dalarak boş bir hayat sürenin, gaflet içinde olduğunu, yani hakikati unuttuğu, geçici zevklere kapılıp asıl amacını yitirdiğini söylemiştir. "Câhil oldum" derken de asıl ilmin, Allah'ı bilmek olduğunu vurgulayan Yesevî, dünya sevgisinden uzak durma ve ahiret için çalışma anlayışını ön plana çıkarmış, cahilliği ve zalimliği yermiştir. Yesevî'ye göre hakiki ilme sahip olup ilmiyle amel eden kurtuluşa erer. Buna karşılık cehalet ve yanlış ilim, yani sadece dünya menfaatine yönelik ilim zulme yol açar ve zalimler cehennem azabıyla cezalandırılır:

*"Bil ki ilim ikidir rehber; bedene, câna,
Cân âlimi ne güzel, kulluk eder Rahmân'a!
Muhabbet şarabını içerler kana kana.
Böylesi gerçek âlim gerekir dostlarıma!" (Hikmet - 80)
"Sadece dünya ilmi, âlimi zâlim eder,
Bu hususta ayetler, hüküm ihtiva eder.
Dünya ilmine dalan, nâr-ı cahîme gider,
Zakkum zehir içerler, uyarım dostlarıma!" (Hikmet - 80)
"Şeyhim deyip hizmeti sen zâlimlere yaptın,
Göz yumdun, değer verdin, izzet ü ikrâm yaptın,*

*Sana iltifat etti, sen ona hürmet ettin,
Cehâletinle zâlim sıfatı almaz mısın?" (Hikmet - 189)*

Yesevî, hikmetlerinde adaletsizliği, haksızlığı, rüşveti, riyayı, yalanı vs. yermekle kalmamış, bunlara karşılık insanı kurtuluşa götüren güzel haslet ve huyları da göstermiştir. O, İslami ve tasavvufi öğretiler ışığında, Allah'a yönelen, cömertlik gösteren, merhametli olan, ilmiyle amel eden ve adaletle hükmeden güzel ahlâklı kimselerin cennetle mükâfatlandırılacağını ifade etmiştir: *"Allâh diyen kulların, yerin cennette gördüm; Huri, gilmân hepsini, ana hizmette gördüm. Cömertlik eyleyen, yetim gönli alanı; Çehâr-yârlar yoldaşı, Kevser başında gördüm. Amel eden âlimler, yola gelen âsiler; Öyle kadı yerini Dâru's- Selâm'da gördüm."* (Hikmet - 53).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ahmed Yesevî'nin düşünce sistemi, tasavvufi ve ahlâki değerlere dayalı bir yapıya sahiptir. Yesevî, tasavvufi öğretileri temel alarak İslam'ı halka sevdiren, Türk kültürüyle İslam'ı harmanlayan ve ahlâki erdemleri ön plana çıkaran bir anlayışa sahiptir. Bu manada Yesevî, ahlâk merkezli bir din telakkisini esas almış; mezkûr telakkinin toplumda yerleşmesi adına çaba göstermiş, öğütler vermiş ve hikmetler söylemiştir. Yesevî'nin hikmetlerine bakıldığında, insan yaşamını etkileyen hemen hemen tüm alanların ele alındığı dikkat çekmektedir. Yalnızca dinî ve tasavvufî unsurlara değil toplumsal-siyasal meselelere ve dönemin ihtiyaçlarına yönelik konulara da yer verilmiştir.

Yesevî, doğrudan bir siyaset teorisi ortaya koymamakla birlikte, Dîvân-ı Hikmet'te toplum düzeni, devlet yönetimi ve yöneticilerle ilgili çeşitli ahlâki görüşler mevcuttur. Düşüncelerinde İslam ahlâkını Türk töresiyle harmanlayan Yesevî, devlet yönetimini "adalet, ahlâk ve hizmet" anlayışıyla ele almış, yöneticilere bu minvalde çeşitli öğütler vermiştir. Siyaseti, yöneticilerin Allah'a ve halka karşı sorumlu olduğu bir hizmet alanı olarak gören Yesevî'nin siyasal düşüncesi adalet, ahlâk, doğruluk, dayanışma, birlik, hoşgörü gibi değerler üzerine kuruludur. Bu değerler, yöneticilerin ve toplumun nasıl davranması gerektiği konusunda önemli ipuçları sunmakta ve toplumun huzuru ile düzenine katkı sağlamaktadır.

Yesevî'nin siyasal düşüncesindeki temel değerlerden biri adalettir. Onun genel olarak adalet anlayışı, İslam'ın temel prensipleri ve tasavvufun ahlâki değerleri çerçevesinde şekillenmiştir. Dîvân-ı Hikmet'te adalet, bireysel ve toplumsal düzeyde ahlâki bir ilke olarak ele alınmış; insanın kendisiyle, toplumla ve Allah ile olan ilişkilerinde dengeyi ve hakkaniyeti gözetmesi gerektiği vurgulanmıştır. Başka bir ifadeyle eserde, adalet kavramı, bireyin hem Allah'a hem de diğer insanlara yönelik sorumluluklarını yerine getirmesiyle ilgilidir. Bu manada Yesevî'nin düşüncesinde adalet kavramı; hakka riayet etmek, her işi layıkıyla yerine getirmek ve her şeyi yerli yerine koymak şeklinde tanımlanabilir.

Yesevî'nin adalet anlayışı, her şeyden önce Allah'ın adaletine dayanır. Ona göre, insan hayatındaki tüm ilişkiler ve eylemler, ilahi irade ve Kur'an'ın emirleri doğrultusunda düzenlenmelidir. Hikmetlerinde sıkça vurguladığı gibi adalet, Allah'ın bir sıfatı olarak "Hakk" ile özdeşleşir. Bu, adaletin mutlak ve evrensel bir ilke olduğunu göstermektedir. Yesevî, adaletin ilahi bir emir olduğunu ve buna uymayanların hem dünyada hem de ahirette cezalandırılacağını ifade etmektedir. Diğer yandan Yesevî'nin adalet anlayışı, bireyin kendi nefesine karşı adil olmasıyla başlar. Tasavvufi bir perspektiften, kişi önce kendi arzularını ve hırslarını kontrol altına alarak kendine adalet göstermelidir. Nefsin terbiye edilmesi, kişinin başkalarına karşı da adil davranmasının temelini oluşturur. Yesevî'ye göre kibir, haset ve öfke gibi huylar, bireysel adaletsizliğin kaynaklarıdır ve bunlardan arınmak gerekir.

Yesevî, toplumsal ve siyasal düzeyde ise adaleti öncelikle meşruiyetin dayanağı olarak görmektedir. Hikmetlerinde, yöneticilere, Allah'ın emirlerine uygun hareket ederek halka karşı adil olmaları, zulümden kaçınmaları ve halkın hakkını gözetmeleri yönünde öğütler vermiştir. Bu manada adalet, siyasi otoritenin meşruiyetinin ve devamlılığının koşulu olarak görülmektedir. Yesevî'nin bu yaklaşımı, siyasal adaletin mutlak bir ilahi otoriteye bağlı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Yesevî'nin siyasal adalet anlayışında zulüm, en büyük kötülüklerden biri olarak görülür; hem

yöneticinin hem de toplumun ilahi düzenden sapması anlamına gelir ve devleti çöküşe götürür. Bu nedenle, siyasal otoritenin adaletle hareket etmesi ve devletin bekası zulmün önlenmesiyle mümkündür. Bu bakımdan zulmün reddi, Yesevî'nin öğretilerinde hem bireysel hem de siyasal bir ahlâk ilkesi olarak yer almaktadır.

Yesevî'nin siyasal düşüncesinde adalet, yöneticinin halka karşı sorumluluğu açısından da ele alınmaktadır. Yesevî, siyasal adaleti, yöneticilerin halka karşı ahlâki ve dinî sorumluluğu olarak görmektedir. Yöneticilerin zulümden kaçınması, halkın haklarını gözetmesi ve merhametli olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu, İslam siyaset düşüncesindeki “çoban-sürü” metaforuna benzemektedir; yönetici, halkı koruyan ve kollayan bir çoban gibi olmalıdır. Bu anlamda adalet; doğruluk ve güvenilirlikle de ilişkilidir. Yöneticinin halka karşı sorumluluğu gereği sözünde durması, vaatlerini yerine getirmesi ve halka karşı şeffaf olması, otoritenin ahlâki temelini oluşturur. Ahlâki ve siyasi bir erdem olarak adalet, yöneticinin halk nezdindeki itibarını ve güvenilirliğini artırır.

Ayrıca Yesevî'nin siyasal düşüncesinde, yöneticilik bir makam değil, bir hizmet olarak tanımlanmaktadır. Yöneticinin, halkın refahı ve mutluluğu için çalışması gerektiği fikri ön plandadır. Bu, modern siyaset felsefesinde “kamu yararı” kavramıyla ilişkilendirilebilir. Bu noktada Yesevî, siyasal adaletin sağlanmasında yöneticilerin dünyevi hırslardan arınmış olmasının önemine dikkat çekmektedir. Makam ve güç arayışı, adaletin önünde bir engel olarak değerlendirilmektedir. Kibir ve gösterişten uzak durulması gerektiği sıkça vurgulanmaktadır. Yesevî'nin bu yaklaşımına göre adalet; siyasal otoritenin kişisel çıkarlar için değil, halkın iyiliği için ve halka hizmet bilinciyle kullanılması gerektiği anlamına gelmektedir. Bu manada “Halka hizmet, Hakk’a hizmettir.” anlayışı, Yesevî'nin yönetim felsefesini özetlemektedir.

Dîvân-ı Hikmet'teki adalet vurgusu, toplumsal uyum ve dayanışmayı güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Yesevî'ye göre yöneticilerin adaletle hareket etmesi, yöneticinin halkla ilişkisini düzenler, toplumun siyasal otoriteye güvenini artırır ve toplumsal düzeni pekiştirir. Onun bu yaklaşımı, toplumsal barışın, dayanışmanın, düzenin, birlik ve beraberliğin temel taşı olarak adaleti merkeze almaktadır. Adalet, toplumu birleştiren ve ıslah eden bir araç olarak görülmektedir. Adaletin temel işlevi budur. Bu işlevin gerçekleşebilmesi için yöneticilerin halk arasında ayırım yapmadan, zengin-yoksul ya da güçlü-zayıf farkı gözetmeden adil davranması gerektiği savunulmaktadır. Bu anlayış, onun adalet yaklaşımının eşitlikçi yönünü ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda Ahmed Yesevî'nin adalet anlayışı, ilahi otoriteye dayalı, bireysel ve toplumsal boyutta ahlâki bir denge arayışıdır. Nefis terbiyesi ile bireysel adaleti, yöneticilerin halka karşı sorumluluğu ile toplumsal-siyasal adaleti birleştirmektedir. Bu açıdan Yesevî'nin ahlâk ve siyaset anlayışı, sadece bireysel faziletleri değil, aynı zamanda toplumsal düzeni önceleyen bir erdem felsefesi içermektedir. Yesevî'nin hikmetlerinde adalet, hem bireyin içsel ahengini hem de yöneticinin toplumsal sorumluluğunu belirleyen temel bir erdemdir. Yesevî, adaleti ilahi iradeye uygun hareket etmek, halkın hakkını gözetmek, zulmü ortadan kaldırmak ve kamusal görevleri hakkaniyetle ifa etmek olarak yorumlamaktadır. Bu manada Yesevî'nin tasavvufi gelenek içinde geliştirdiği adalet anlayışı, yalnızca bireysel bir ahlâki ideal değil, aynı zamanda siyasal düzenin temeli olarak konumlandırılabilen derinlikte bir kavrayış sunmaktadır.

Yesevî, hikmetlerinde adalet kavramını bütüncül olarak ele almıştır. Onun bu bütünsel anlatım üslubu, adalet kavramını zengin bir kavram örgüsüyle anlatmasına vesile olmuştur. Bu doğrultuda, onun adalet anlayışını şekillendiren başlıca ahlâkî kavramlar; dinî kurallara bağlılık, nefis terbiyesi, hakkaniyet, sorumluluk ve hizmet bilinci, doğruluk, dürüstlük, liyakat, güvenilirlik, sözünde durma, cömertlik, gösterişten ve kibirden uzak durma, şefkat, merhamet, sevgi, eşitlik, hoşgörü, toplumsal dayanışma ve birliktir. Yesevî'nin düşünce sisteminde bu kavramlar, birey ve toplumun ahlâki gelişimini sağlamaya ve iyi bir siyasal düzen oluşturmaya yönelik temel unsurlar olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda Yesevî'nin adalet tasavvuru, kendi döneminin toplumsal ve kültürel şartları içinde şekillenmiş olmakla birlikte, evrensel ahlâki ilkelerle de uyumlu bir değerler sistemi ortaya koymaktadır.

Ahmed Yesevî'nin siyasal adalet anlayışı, modern anlamda hukuki ya da kurumsal bir adalet fikrinden ziyade ahlâki ve metafizik boyutlu bir adalet kavrayışına dayanmaktadır. Yesevî, adaletin yöneticilerin kişisel erdemine ve ilahi iradeye bağlı olduğunu savunmaktadır. Bu, onun anlayışını

döneminin dinî ve kültürel dinamiklerine özgü kılmaktadır. Bu açıdan Yesevî'nin adalet anlayışı, Orta Çağ Türk-İslam dünyasında din, ahlâk ve siyasetin iç içe geçtiği bir yapıyı yansıtmaktadır. İslam siyaset düşüncesindeki “adil yönetim”, “erdemli devlet”, “erdemli yönetici”, “adil yönetici” gibi kavram ve ideallerle paralellik göstermektedir. Ancak Yesevî, bu kavram ve idealleri bir siyaset teorisinden ziyade pratik bir ahlâki rehber olarak sunmakta ve böylelikle hem bireylerin hem de toplumların dönüşümünü hedeflemektedir. Dolayısıyla Ahmed Yesevî'nin adalet anlayışı, yöneticiler başta olmak üzere bireysel ve toplumsal düzeyde ahlâki olgunluğu esas alan, metafizik temelli bir siyasal ahlâk çerçevesi sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aristoteles (2014a). *Nikomakhos'a etik*. (Z. Özcan, Çev.). Ankara: Sentez Yayıncılık.
- Aristoteles (2014b). *Politika*. (M. Tunçay, Çev.). 16. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ark, Ü. (2016). Hukuk-ahlak ilişkisi bağlamında Divan-ı Hikmet. *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, 2(Özel Sayı 1), 256-268.
- Bayraktar, L. (2016). Ahmet Yesevî'de medeniyet kurucu değerler. *Felsefe Dünyası*, (64), 61-70.
- Canım, R. (1996). Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî'de tasavvuf düşüncesi. *Bilig*, (1), 9-12.
- Çağrı, M. (1988). Adâlet. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1, 341-343.
- Çeçen, A. (1975). Hukuk'ta norm ve adalet. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 32(1), 71-115.
- Çubukçu, İ. A. (1995). Ahmet Yesevî ve düşüncesi. *Erdem*, 7(21), 821-832.
- Demirci, M. (2016). Ahmed Yesevî ve Türklerin İslâm ve din anlayışı. *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu*, 2, 746-757.
- Demirdaş, Ö. (2019). Ahmed Yesevî'nin Divan-ı Hikmet'inde şeriat, tarikat ve hakikat. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(4), 2501-2521.
- Devvânî, C. (2020). *Ahlâk-ı Celâlî*. (E. Okumuş, Çev.). 3. Baskı, Ankara: Fecr Yayınları.
- Eraslan, K. (1989). Ahmed Yesevî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2, 159-161.
- Eraslan, K. (1994). Dîvân-ı Hikmet. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 9, 429-430.
- Eraslan, K. (2019). Fakr-nâme. Z. Güngör (Ed.), *Hoca Ahmed Yesevî Külliyyâtı* içinde (s. 31-90). Ankara: Ahmet Yesevî Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları.
- Fârâbî (1987). *Fusûlü'l-medenî (siyaset felsefesine dair görüşler)*. (H. Özcan, Çev.), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Fârâbî (2015). *El-medinetü'l fâzıla (ideal devlet)*, (A. Arslan, Çev.). 7. Baskı, Ankara: Divan Kitap.
- Gazzâlî (2014). *İmâm-ı Gazâlî'den yönetim sırları (nasihatü'l mülûk)*. (İ. Doğu, Çev.). İstanbul: Çelik Yayınevi.
- Gazzâlî (2015a). *İhyâu ulûmî'd-dîn (Cilt: 3)*. (A. Serdaroğlu, Çev.). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Gazzâlî (2015b). *Kimyâ-yı saâdet*, (A. Arslan, Ç.). İstanbul: Ataç Yayınları.
- Gündoğan, A. O. (2004). Hak ve adalet. *HFSA Hukuk Felsefesi ve Sosyoloji Arkivi*, (9. Kitap), 82-87.
- Gündüz, İ. (1993). Ahmed-i Yesevî'nin tarikat ve irşad anlayışı. *İlim ve Sanat*, (35-36), 6-9.
- Güngör, E. (2016). Ahmed Yesevî'ye göre XII. yüzyıl Türk toplumunda ideal din ve devlet adamı profili. *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu*, 1, 309-322.
- Güriz, A. (2004). Adalet kavramı üzerine. *HFSA Hukuk Felsefesi ve Sosyoloji Arkivi*, (9. Kitap), 19-33.
- İbn Haldun (2016). *Mukaddime*. (S. Uludağ, Haz.). 12. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Miskeveyh (2013). *Tehzibu'l-ahlâk (ahlâk eğitimi)*. (A. Şener vd., Çev.). 2. Baskı, İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- İbn Rüşd (2018). *Siyasete dair temel bilgiler (ed-darûrî fi's-siyase)*. (M. H. Özev, Çev.). İstanbul: Bordo Siyah.
- İbn Sînâ (2014). *Metafizik (el-ilahiyat)*. (E. Demirli & Ö. Türker, Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ (2015). *Risâle fi's-se'ade ve'l-huceci'l-'aşere (mutluluk ve insan nefsinin cevher olduğuna ilişkin on delil)*. (F. Toktaş, Çev.). 2. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İbn Sînâ (2019). *Risâle fi ma'rifeti'n-nefsi'n-nâtika ve ahvâlîha (nefs-i natika'nın bilgisi ve durumları hakkında risale)*. (İ. Hanoğlu, Çev.) *Ahvâlu'n-Nefs* içinde (s. 150-164). Ankara: Elis Yayınları.
- İbn Teymiye (1985). *Siyaset (es-siyasetü's-şer'iyye)*. (V. Akyüz, Çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Kalın, İ. (2017). Hoca Ahmed Yesevî, hüküm ve hikmet. *Bilig*, (80), 1-15.
- Karagöz, Y. (2002). Liberal öğretilerde adalet, hak ve özgürlük. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 267-295.
- Kâtib Çelebi (2020). *Siyaset nazariyesi (düstûru'l-amel li islâhi'l-halel)*. (E. Köse, Haz.). 2. Baskı, İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Kazanç, F. K. (2018). Hoca Ahmed Yesevî'nin Dîvân-ı Hikmeti'nde ahlâkî bir değer olarak adalet. *Kastamonu Üniversitesi VI. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Velî Sempozyumu (Yesevîlik)*, 663-714.
- Kelsen, H. (2013). Adalet nedir?. (A. Acar, Çev.). *TBB Dergisi*, (107), 431-454.
- Kenjetay, D. (1999). Hoca Ahmet Yesevî: yaşadığı devir, şahsiyeti, tarikatı ve tesiri. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 1(2), 105-129.
- Kenzhetayev, D. (2003). *Hoca Ahmet Yesevî'nin düşünce sistemi*. (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Keskintaş, O. (2017). *Adalet, ahlâk ve nizam*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kınalızâde, A. Ç. (2020). *Ahlâk-ı alâî*. (M. Demirkol, Sad.). 3. Baskı, Ankara: Fecr Yayınları.
- Kindî (2014). *Risâle fi'l-hudûd ve'r-rusûm (tarifler üzerine)*. M. Kaya, *Kindî: felsefî risâleler içinde* (s. 178-189). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Koçi Bey (1972). *Koçi Bey risalesi*. (Z. Danışman, Haz.). Ankara: Devlet M.E.B Kitapları.
- Konur, H. (2016). Divan-ı Hikmet'te dinî ve tasavvufî kavramlar. *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu*, 1, 548-567.
- Ksenophon (1997). *Sokrates'ten anılar*. (C. Şentuna, Çev.). 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kur'an. *Cuma sûresi*.
- Kur'an. *Nisâ sûresi*.
- Maraş, İ. (2016). Ahmet Yesevî (ö. 1166) düşüncesinde ahlak felsefesinin temel kavramları. *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu*, 1, 568-578.
- Mâverîdî (2016). *Siyaset sanatı (kitabü'l-nasihâtü'l-mülûk)*. (M. Sarıbiyık, Çev.). 2. Baskı, İstanbul: ARK Kitapları.
- Mâverîdî (2018). *Edebü'd-dünya ve'd-din (İslâm'da dünya ve din edebi)*. (E. Urcan, Çev.). İstanbul: İlk Harf Yayınevi.
- Naîmâ Mustafa Efendi (1967). *Naîmâ târihi*, 1. (Z. Danışman, Çev.). İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.
- Nizamülmülk (2015). *Siyasetnâme*. (N. Bayburtlugil, Çev.). 11. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Özgen, M. K. (2018). Hoca Ahmed Yesevî'de hikmet-erdem ve ahlak ilişkisi. *Temaşa Felsefe Dergisi*, (9), 60-87.
- Platon (2017a). Menon-erdem üstüne. (A. Cemgil, Çev.). *Diyaloglar*. 14. Baskı içinde (s. 137-188). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Platon (2017b). Kriton-ödev üstüne. (T. Gökçöl, Çev.). *Diyaloglar*. 14. Baskı içinde (s. 277-294). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Platon (2017c). Kharmides-bilgelik üstüne. (T. Gökçöl, Çev.). *Diyaloglar*. 14. Baskı içinde (s. 295-327). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Platon (2017d). Protagoras-sofistler üstüne. (T. Gökçöl, Çev.). *Diyaloglar*. 14. Baskı içinde (s. 389-446). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Platon (2018). *Devlet*. (S. Eyüboğlu & M. A. Cimcoz, Çev.). 35. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Saruhan, M. S. (2015). Erdemlerin erdemi: adâlet. *Adam Akademi*, 5(1), 1-12.
- Topaloğlu, B. (1988). Adl. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1, 387.
- Tosun, N. (2019a). İki Farsça risale (*Risâle der-âdâb-ı tarikat ve Risâle der-makâmât-ı erba'in*). Z. Güngör (Ed.), *Hoca Ahmed Yesevî Külliyyâtı* içinde (s. 551-562). Ankara: Ahmet Yesevî Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları.
- Tosun, N. (2019b). Hoca Ahmed Yesevî. Z. Güngör (Ed.), *Hoca Ahmed Yesevî Külliyyâtı* içinde (s. 11-30). Ankara: Ahmet Yesevî Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları.
- Tûsî, N. (2016). *Ahlâk-ı nâsirî*, (A. Gafarov & Z. Şükürov, Çev.). 3. Baskı, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Türer, O. (1995). Hoca Ahmed-i Yesevî'nin Türk-İslâm tarihindeki yeri ve tasavvufî şahsiyeti. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (12), 11-27.
- Türk Dil Kurumu (TDK) (2024, 19 Aralık). *Güncel Türkçe sözlük*. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

- Yesevî, A. (2019). Dîvân-ı Hikmet. (M, Uzunkaya, Çev.). Z. Güngör (Ed.), *Hoca Ahmed Yesevî Külliyyâtı* içinde (s. 91-550). Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları.
- Yıldırım, A. (2014). Hoca Ahmed Yesevi: düşünce sistemi, kaynakları ve tesirleri. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB)*, 437-450.
- Yıldırım, A. (2015). Hoca Ahmed Yesevî ve İslâm medeniyetindeki yeri. *Muhafazakâr Düşünce*, 12(45-46), 53-64.
- Yusuf Has Hacib. (2008). *Kutadgu bilig*. 2. Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.
